

Sverige och den tyska J-stämpeln: en transnationell historia

PONTUS RUDBERG*

Uppsala universitet

OLOF BORTZ**

Uppsala universitet

I oktober 1938 informerade TT att tyska judars pass hade försetts med en "särskild stämpel".¹ Senare samma månad rapporterades om "passtekniska förhandlingar" och fortsatt "svensk-tysk viseringsfrihet", denna gång utan att ordet jude nämndes.² Sambandet mellan notiserna var inte uppenbart och ingen kunde sluta sig till att den tyska bestämmelsen från 5 oktober 1938 involverade något annat land än Tyskland. Sedan dess har J-stämpeln uppkomst varit föremål för forskning och debatt, särskilt i Schweiz men även i Sverige. Ur ett perspektiv var stämpeln bara ett av alla de sätt som den tyska staten märkte ut judar. Det som gör dess uppkomst intressant är att införandet av stämpeln, till skillnad från den tyska anti-judiska politiken i övrigt, föregicks av påtryckningar från andra länder, däribland Sverige och Schweiz. Dessutom var stämpeln inte bara ett redskap som underlättade för andra länder att stoppa judisk flyktinginvandring under 1930-talet. Under kriget användes den för att identifiera judar som flytt från Tyskland till andra länder.³

Vad var det som föranledde den tyska bestämmelsen från 5 oktober 1938 om att judar skulle få ett J i passet?⁴ För att bringa klarhet i frågan

Författarna vill tacka Gerhard Keiper, Philip Schwartz och Janika Raisch för hjälp med att samla in och tyda några av källorna till denna översyn.

* Docent i historia.

** Fil. dr i historia.

1. "Ingen jude får besitta pass inom Tyskland", *Arbetet*, 8/10 1938; "Alla judiska pass i Tyskland indragas", *Aftonbladet*, 8/10 1938; "Särskild stämpel i judars pass", *Dagens Nyheter (DN)* 9/10 1938.

2. "Passtekniska förhandlingar...", *DN* 26/10; Hans Lindberg, *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck: 1936–1941* (Stockholm 1973) s. 148.

3. Raul Hilberg, *The Destruction of European Jewry* (Chicago 1961) s. 119.

4. Werner Best, "5. Oktober 1938. Verordnung über Reisepässe von Juden", *Deutsches Reichsgesetzblatt I: 159* (Berlin 1938) s. 1342.

belyser vi tidigare forskning ur ett transnationellt perspektiv samt undersöker tidigare oanvända källor. Vi bekräftar den i svensk historisk skrivning etablerade bilden av att Sverige påverkade det tyska beslutet om J-stämpeln. Samtidigt argumenterar vi, utifrån tidigare utforskade dokument, att svenska framstötare gjorde starkare avtryck i den tyska administrationen än vad som tidigare framkommit. Dessutom visar källorna att fler länder än Sverige och Schweiz var inblandade.

Sverige och stämpeln

Trots omfattande forskning om Sveriges förhållande till Nazityskland har J-stämpelns uppkomst ägnats lite uppmärksamhet av svenska historiker. Forskningsläget består av Hans Lindbergs avhandling från 1973 om svensk flyktingpolitik från 1936 till 1941. Lindberg undersökte UD:s och regeringens agerande under den period som ledde fram till det tyska beslutet om stämpeln i oktober 1938. Efter Tysklands annektering av Österrike i mars 1938, med påföljande judedeföljelser, fruktade omvärlden en ny flyktingström. I början av april varnade Socialstyrelsens generaldirektör Sigfrid Hansson utrikesministern för svårigheterna i att kontrollera emigrationen från Österrike med rådande svenska bestämmelser och nämnde att Schweiz infört visering för österrikiska pass. Den 22 april beslutade även den svenska regeringen att införa visering av österrikiska pass.⁵

Under maj, juni och juli rapporterade svenska diplomater och Socialstyrelsen till UD att Tyskland förhindrade judar som lämnade landet från att återvända. I augusti utfärdade den tyska regeringen en förordning om att österrikiska pass skulle ersättas av tyska och uppmanade Sverige att avskaffa viseringstvånget för österrikare som passtekniskt nu skulle betraktas som tyskar.⁶ I detta läge skickade Hansson en förtrolig PM till tillförordnade utrikesministern K. G. Westman. Hansson, som insåg att det svenska viseringstvånget nu var verkningslöst, krävde åtgärder för att undvika "okontrollerad invandring".⁷ 22 augusti skickade UD Hanssons promemoria till Sveriges minister i Berlin, Arvid Richert, tillsammans med ytterligare en PM av byråchefen vid UD:s rättsavdelning, Magnus Hallenborg. Hallenborg förklarade att Sverige stod inför

5. Lindberg (1973) s. 82–84.

6. Lindberg (1973) s. 85, 123–126.

7. Lindberg (1973) s. 127.

tre alternativ: att behålla rådande system, skärpa gränskontrollen eller införa viseringstvång. Enligt Hallenborg vore det bäst om tyska myndigheter kunde medverka så att personer som inte kunde återvända till Tyskland skulle få ett ”annorlunda beskaftat pass”. På så vis skulle viseringstvånget, med de tyska myndigheternas goda minne, enbart gälla sådana pass.⁸

Ett första möte i frågan hölls den 25 augusti i Berlin mellan legationsrådet Einar Ytterberg och utrikesrådet Conrad Roediger vid *Auswärtiges Amt*, det tyska utrikesministeriet. Ytterberg redogjorde för de svenska myndigheternas synpunkter och Roediger visade förståelse för Sveriges problem men bad om betänketid. Den 1 september återkom Ytterberg till Roediger och överlämnade en inofficiell PM i vilken Richert föreslog att de som inte kunde återvända till Tyskland (det vill säga främst judar) skulle ges ett annorlunda pass än andra tyskar. Samma dag som Ytterbergs andra besök, den 1 september, informerade även Schweiz chargé d'affaires i Berlin, Franz Kappeler, Roediger om ett möjligt schweiziskt viseringstvång men uttalade samtidigt förhoppningen om en annan lösning. Lindberg konstaterar att "[d]ärmed inleddes en schweizisk-tysk förhandlingsomgång parallellt med svensk-tyska med Roediger som centralgestalt".⁹

Roediger svarade den svenska beskickningen att Tyskland inte ville dela upp passinnehavare i olika kategorier eftersom det även skulle försvåra utvandringen för judar till andra länder. I stället föreslog han att endast "icke-ariet" med svenskt inresetillstånd skulle få pass utfärdade. I ett telefonsamtal den 3 september avfärdade Hallenborg förslaget och frågade Richert om hans inställning till att ställa tyskarna inför valet mellan en "kategoriklyvning markerad i de tyska passen" eller allmänt viseringstvång. Richert bad att under hand få framföra det till tyskarna.¹⁰

Lindbergs beskrivning kan sammanfattas på följande vis. Efter *Anschluss* arbetade UD för att österrikiska judar inte skulle kunna ta sig till Sverige. Detta ledde till viseringstvång för österrikiska passinnehavare. Åtgärden sattes ur spel när Tyskland i augusti 1938 utfärdade bestämmelsen om att österrikiska pass skulle gälla som tyska. Eftersom UD och Socialstyrelsen insåg att österrikiska judar därmed skulle kunna resa till

8. Lindberg (1973) s. 129.

9. Lindberg (1973) s. 130–131.

10. Lindberg (1973) s. 133.

Sverige på tyska pass sökte de efter en lösning. I detta läge konstaterades att viseringstvång för tyska medborgare endast skulle kunna undvikas om tyska myndigheter på något sätt särskilde de som inte kunde återvända till Tyskland, det vill säga främst judar, från dem som kunde det. Den 9 september beslutade regeringen att säga upp det bilaterala avtalet om viseringsfrihet med Tyskland. Om Tyskland kunde komma med en lösning inom en månad, den avtalade uppsägningstiden, skulle regeringen riva upp beslutet. För att hindra ökad invandring under uppsägningstiden utfärdades den så kallade Septemberkungörelsen som innebar att utlännningar skulle direktavvisas om det fanns anledning att anta att de lämnat sitt hemland utan att kunna eller vilja återvända. Lindbergs slutsats är att Sverige sökte Tysklands samarbete för att få till stånd en märkning av passen samt "satte alla påtryckningsmedel mot Tyskland, i syfte att få de tyska myndigheterna att arbeta mer efter de svenska önskemålen".¹¹ Det är också detta som regeringen och UD tyckte sig ha uppnått genom Tysklands beslut om J-stämpeln. Lindberg betonar att Hallenborg ansåg att "den tyska åtgärden med J-märkning av de judiska passen faktiskt drivits fram av de svenska kraven". Lindberg, som tog del av schweizisk forskning, såg det dock som ett resultat av de "samfällida svenska och schweiziska propåerna".¹²

Lindberg uppmärksammar även att UD:s tjänstemän, samtidigt som de ville stänga ute judar, inte ville att Sverige skulle förknippas med den tyska raspolitiken. Inför förslaget om J-stämpeln konstaterade Einar Ytterberg att det skulle innebära en "hos oss okänd diskriminering mellan judar och icke-judar".¹³ Samtidigt försökte han rättfärdiga ett accepterande från svensk sida med hänvisning till att det skulle röra sig om en intern tysk förordning. Enligt Lindberg försökte även Hallenborg "skriva av sig känslan av delaktighet i den tyska åtgärden" samtidigt som han såg det tyska förslaget som ägnat att tillmötesgå de svenska önskemålen.¹⁴ De ansåg att deras påtryckningar givit utdelning men drog sig för att själva framstå som medverkande till den diskriminering de hade yrkat på. De motsatte sig att ordet jude skulle återfinnas i det svensk-tyska avtalet och föredrog att beskriva J-stämpeln som en intern tysk angelägenhet, trots

11. Lindberg (1973) s. 140.

12. Lindberg (1973) s. 143. Ang. Schweiz bygger Lindberg på Carl Ludwig, *Die Flüchtlingspolitik der Schweiz seit 1933 bis zur Gegenwart* (Bern 1966).

13. Lindberg (1973) s. 141.

14. Lindberg (1973) s. 143.

att de tydliggjort för de tyska motparterna att det främst var "icke-ariet" som frågan gällde. Regeringen och UD uppnådde den diskriminering de eftersträvat samtidigt som de frånsade sig ansvar och hemlighöll förhandlingarna för såväl Sveriges riksdag som för allmänheten.¹⁵

Sverige accepterade formellt Tysklands lösning med stämpeln genom notväxling den 15 oktober. Knappt två veckor senare, den 27 oktober, utfärdade Socialstyrelsen nya instruktioner till samtliga gränskontroller i landet om att tyska och österrikiska passinnehavare med J-stämpel i passet skulle avvisas, om personen inte hade gränsrekommendation eller uppehållstillstånd. Samma dag informerade UD sina beskickningar om hur den nya överenskommelsen skulle tillämpas: Passinnehavare med J-stämpel skulle i princip inte medgivas inresa. Avtalet och instruktionerna låg i linje med den förda svenska flyktingpolitiken.¹⁶

I Sverige har historiker i allt väsentligt accepterat den bild av skeendet som Lindberg etablerade.¹⁷ Samtidigt har frågan om Schweiz skapat utrymme för vissa nyansskillnader. Klas Åmark hävdar att Schweiz och Sverige bidrog till "Hitlerregimens systematiska diskriminering av judar" men påpekar att Sverige "låg efter Schweiz i förhandlingarna med Tyskland" och att det svensk-tyska avtalet byggde på det schweiziska.¹⁸ Även den schweiziske historikern Georg Kreis konstaterar att Schweiz banade väg för Sverige. Han anför det schweiziska legationsrådet Franz Kappellers uttalande den 28 oktober 1938 om att Sverige hade blivit skolade av Schweiz överenskommelse med Tyskland.¹⁹ Den ende som jämfört Sveriges och Schweiz agerande är Jean-Marc Kernen, i en B-uppsats utvecklad till artikel. I motsats till Lindberg framställer Kernen svenska diplomater som passiva i jämförelse med de schweiziska kollegorna och menar att stämpeln uppkom enbart som ett resultat av schweiziska påtryckningar. Han ignorerar dock de fall då svenska framstötat föregick schweiziska.²⁰ Schweiz var först med att sätta kraft bakom hotet om

15. Lindberg (1973) s. 134–138.

16. Lindberg (1973) s. 144–151. Om den svenska flyktingpolitiken, se även: Paul A. Levine, *From Indifference to Activism* (Uppsala 1998); Mikael Byström, *En broder, gäst och parasit* (Stockholm: 2006). Karin Kvist Geverts, *Ett främmande element i nationen* (Uppsala 2008); Klas Åmark, *Att bo granne med ondskan* (Stockholm 2016).

17. Se till exempel Levine (1998); Kvist Geverts (2008).

18. Åmark (2016) s. 495.

19. Georg Kreis *Die Rückkehr Des J-Stempels* (Zürich 2000) s. 56.

20. Jean-Marc Kernen, "Historien om en bokstav: J", Historiska institutionen, Stockholms Universitet (Stockholm 1995), opubl. B-uppsats; Jean-Marc Kernen, "L'origine Du Tampon 'J': Une Histoire de Neutres", *Revue Suisse d'histoire* 50: 1 (2000) s. 45–71.

viseringstväng i början av september, men då hade svenska diplomater redan klargjort att den svenska regeringen tänkte i samma banor. Även bortsett från kronologiska skillnader mellan olika länders påstötningar var historien om J-stämpeln inget diplomatiskt nollsummespel. Istället var den en transnationell process där olika länders agerande påverkade Tysklands beslut.

Schweiz förhandlingar

Historien om Sverige och J-stämpeln har knappt gjort avtryck inom den engelskspråkiga forskningen som i stället har fokuserat på Schweiz. Utifrån dokument från det tyska utrikesdepartementets arkiv som offentliggjordes 1953,²¹ riktades anklagelser i schweizisk press mot Heinrich Rothmund, chef för den schweiziska Främlingspolisen. Rothmund framställdes som upphovsmannen till J-stämpeln och nyheten utvecklades snabbt till en skandal. Den schweiziska regeringen gav juridikprofessorn Carl Ludwig i uppdrag att utreda historien om landets flyktingpolitik.

Den schweiziska forskningen har till stor del byggt på Ludwigs rapport från 1957 men även kompletterats av en rad historiker.²² Även en oberoende expertkommission som 1996 tillsattes av den schweiziska regeringen för att undersöka Schweiz historia under andra världskriget ägnar en del av sin rapport om schweizisk flyktingpolitik åt J-stämpeln.²³ Gemensamt för alla dessa bidrag är att Sverige knappt eller inte alls nämns och att de i huvudsak utgår från de källor Ludwig använde i sin rapport. Utifrån denna forskning kan förloppet beskrivas på följande vis.

Den 28 mars 1938 införde Schweiz visering av österrikiska pass. I augusti, när dessa pass skulle ersättas av tyska, föreslog det schweiziska Justitie- och Polisdepartementet att österrikiska migranter inte skulle få pass utfärdade på samma sätt som andra medborgare i det tyska Österrike. Alternativet skulle vara viseringstväng även för innehavare av tyska pass boende i Österrike. Förslaget avfärdades av Roediger som inte ville försvåra judars utvandring. Ett schweiziskt viseringstväng skulle därför

21. *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik*, Serie D, Bd. V. (Baden-Baden 1953).

22. Exempelvis har Daniel Bourgeois, Jacques Picard och Heinz Roschewski satt historien om J-stämpeln i sitt sammanhang av schweizisk flyktingpolitik, förhållandet till judar och antisemitism under perioden 1933–1945. Se: Daniel Bourgeois, "La porte se ferme, la Suisse et le probleme de l'immigration juive", *Relations internationales*, 54 (1988); Jacques Picard, *Die Schweiz und die Juden 1933–1945* (Zürich 1997).

23. *Die Schweiz und die Flüchtlinge zur Zeit des Nationalsozialismus* (Zürich 2001).

mötas av ett motsvarande tyskt. Förhandlingarna hamnade nu i ett död-läge. Tyskland erbjöd sig att inte utfärda pass till judar som misstänktes vilja resa till Schweiz men Rothmund såg detta som otillräckligt och föreslog istället att judar och icke-judar som inte kunde återvända till Tyskland skulle få en notering i sina pass om krav på visering för resa till Schweiz.²⁴ Ytterligare judeförföljelser ledde till oro för en ny flyktingström och i slutet av augusti upphävde Schweiz avtalet om viseringsfrihet i hopp om att detta skulle få Tyskland att gå kraven till mötes.

I detta läge fick Rothmund vid ett möte med den tyska legationen i Bern frågan om det vore möjligt att avstå från visumtvång om passinnehavaren utmärktes som judisk. Den tyske ministern Otto Koecher förklarade att det vore "tekniskt möjligt" men att det i tyska ögon skulle innebära en diskriminering av tyska judar. Efter en knapp vecka, 7 september, meddelade Roediger att Tyskland kunde särskilja tyska judars pass under förutsättning att schweiziska judars pass märktes på ett motsvarande vis. Förslaget var att antingen stryka under förnamnet med rött i stället för svart bläck eller att på passets första sida införa en cirkel och bokstaven J. Enligt Kappeler uppfyllde förslaget Schweiz önskemål och möjliggjorde främlingskontrollen men Rothmund avfärdade återigen förslaget eftersom han inte ville diskriminera schweiziska medborgare och oroadde sig för omvärldens reaktioner.²⁵

Den 17 september hölls ett möte i Bern i vilket, förutom Rothmund och Koecher, ministerialrådet Hans Globke deltog som expert. Globke, som var involverad i stiftandet av 1935 års Nürnberglagar, föreslog att märkningen av tyska judars pass skulle införas utan krav på ömsesidighet för schweiziska judar. Rothmund var dock fortsatt skeptisk. Lösningen skulle inte skydda Schweiz mot invandring av andra flyktinggrupper. Han såg det även som osannolikt att tyska myndigheter skulle fullfölja förslaget med tanke på deras ansträngningar att bli av med judar och den 21 september avvisade han Globkes förslag. Rothmunds motstånd berodde också på att han insåg att andra länder skulle kunna utnyttja märkningen för att diskriminera judiska flyktingar, vilket i sin tur skulle öka antalet flyktingar som ville ta sig in i Schweiz.²⁶

24. Ludwig (1966) s. 100–101, 103–106; Alfred A. Häslér, *Das Boot ist voll...: Die Schweiz und die Flüchtlinge 1933–1945*. (Zürich 1968) s. 40.

25. Ludwig (1966) s. 112–116, 118–119; Häslér (1968) s. 46–48, 51.

26. Ludwig (1966) s. 120, 123; Häslér (1968) s. 52–54; Picard (1997) s. 160.

Efter interna diskussioner i Schweiz gick Rothmund emellertid med på att bege sig till Berlin för att, tillsammans med Kappeler, förhandla med de tyska myndigheterna från den 27 till den 29 september. Den tyska sidan representerades förutom Roediger av chefen för Administrations- och rättsavdelningen vid Säkerhetspolisens överstyrelse²⁷ [*Hauptamt Sicherheitspolizei*], Werner Best, samt dennes medarbetare ministerialrådet Johannes Krause och regeringsrådet Rudolf Kröning. Rothmund framhöll än en gång behovet av kontroll av tyska icke-ariere före deras ankomst till Schweiz, men det var Fröhlicher och Kappeler som styrde den motvillige Rothmund mot en kompromiss med tyskarna. Man enades om att Schweiz skulle återkalla regeringsbeslutet om visering samtidigt som Tyskland skulle förse tyska judars pass med en särskild märkning. Tyskland förbehöll sig rätten att, efter samråd med den schweiziska regeringen, kräva att schweiziska judar skulle ha ett tillstånd för "vistelse eller för transit genom riket" vilket innebar en kompromiss om ömsesidighetsprincipen. Överenskommelsen godkändes av den schweiziska regeringen den 4 oktober och avtalet slöts formellt 10 november.²⁸

Nya källor till historien om Sverige och J-stämpeln

Till skillnad från den schweiziska forskningen om J-passen som utvidgats och kompletterats har den svenska utgått från Lindbergs genomgång av främst statsrådsprotokollen och UD:s akt om pass- och viseringsärenden angående Österrike och Tyskland från perioden. Vi har gjort en inventering av källor som kan komplettera Lindbergs bild. I svenska arkiv, bl.a. Socialstyrelsen, Justitiedepartementet, UD:s beskickningsarkiv i Berlin, Wien och Bern som finns på Riksarkivet i Stockholm och Täby, har vi påträffat spridda handlingar som visserligen korrigerar detaljer och kan bidra till ytterligare contextualisering men som inte ändrar bilden av förloppet.

Den stora bristen i svensk forskning, vilket den schweiziska också lidit av, har emellertid varit ensidigheten. Av de svenska källorna vet vi att Sveriges regering och UD verkade för att Tysklands judar skulle särskiljas genom en passteknisk lösning, att de sade upp viseringsfri-

27. Riksmyndigheten som utövade den centrala ledningen av kriminalpolisen (Kripo) och Hemliga polisen (Gestapo) i Tyskland 1936–1939.

28. Ludwig (1966) s. 128–132; Häsler (1968) s. 54–57; Picard (1997) s. 61.

hetsavtalet med Tyskland för att sätta kraft bakom kravet, samt att de själva var övertygade om att deras agerande hade bidragit till Tysklands införande av J-stämpeln. Vad vi däremot inte har vetat är vilken betydelse de tyska myndigheterna tillmätte Sveriges agerande eller i vilken grad det påverkade deras beslut att införa stämpeln. I syfte att utforska frågan har vi gjort vissa undersökningar av Utrikesministeriets Politiska Arkiv [*Politisches Archiv des Auswärtigen Amts*] i Berlin. I arkivet fann vi vid en första inventering fyra akter innehållande handlingar om Sveriges förhandlingar med Tyskland, varav flera innehåller referenser till andra handlingar i arkivet. Flera skrivelser är riktade till delar av den tyska administrationen vars handlingar, i den mån de är bevarade, återfinns i andra arkiv. Vi avser därför att genomföra en större systematisk undersökning av arkivmaterial i både tyska och utländska arkiv, och nöjer oss här med att redovisa ett urval av de i frågan viktigaste handlingarna från Utrikesministeriets arkiv.

De första nya handlingar som vi påträffade och som kan relateras till förhandlingarna om stämpeln härrör från tiden kort efter Tysklands annektering av Österrike. En anteckning från Roediger den 28 mars 1938 visar att han fört samtal med det svenska legationsrådet Harald Pousette som hade frågor om österrikiska pass fortsatta giltighet för återresor till landet.²⁹ Som vi har sett oroade man sig i Sverige för massinvandring av icke-ariere och andra flyktingar från Österrike och Sverige återinförde viseringstvangen för landets medborgare den 22 april 1938. Det tyska utrikesministeriet informerades genom en verbalnot och beslöt att inte protestera mot åtgärden, trots att de ansåg att den stod i strid med det svensk-österrikiska avtalet från 1927. I en rapport från mötet skriver en tjänsteman i Utrikesministeriet att Sveriges agerande uteslutande handlade om "den bekanta misstanken mot vissa personer som trots allt har österrikiska pass och som nu har intresse av att lämna landet".³⁰ Rapporten visar att Utrikesministeriet visserligen betraktade det svenska beslutet som ett avtalsbrott, men även att de hade förståelse för det.

Kontakterna i passfrågan återupptogs, som nämnts, i slutet av augusti. I en rapport som Roediger adresserade till Heinrich Himmler, Krause

29. Roediger, den 28/3 1938. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PA AA), RZ 408/48971.

30. Aufzeichnung. B[erlin] 27/4 1938. Oläslig signatur. RZ 408/48972. PA AA.

tillhanda, redogjorde Roediger för Ytterbergs besök den 25 augusti och 1 september. Roediger bifogade även Richerts promemoria med förslaget om att de som inte kunde återvända till Tyskland (det vill säga judar) skulle få ett annorlunda beskaffat pass än andra tyskar. I rapporten som även nämner framstötär från Finland, Estland och Luxemburg, rapporterar Roediger att Ytterberg under hand redan den 25 augusti informerat att Sverige övervägde åtgärder för att motverka strömmen av judar och emigranter från Tyskland, nämligen införandet av krav om visering för inresa till Sverige. "Han meddelade detta för att den tyska sidan skulle kunna överväga vad som eventuellt skulle kunna göras för att göra åtgärder av den typ han nämnde överflödiga", rapporterade Roediger.³¹

Vidare meddelade Roediger att Ytterberg återkommit den 1 september med den bifogade PM:n, om vilken Ytterberg betonat att det rörde sig om ett inofficiellt förslag. Roedigers bedömning var att tyska myndigheter måste informeras om de upprepade framstötarna samt att snarast "överväga vilka åtgärder som eventuellt kan vidtas från tysk sida för att förhindra att den fortsatta utvecklingen leder till införandet av generellt visumtvång även för trafiken till Finland, Estland och Sverige".³²

På rapporten lämnade Roediger en handskreven anteckning under tecknad den 5 september där det framgår att Himmler muntligen meddelat honom att frågan utreds av ovan nämnda Krause och Kröning.³³ Krause och Kröning kom sedan att delta i både de schweizisk-tyska och svensk-tyska förhandlingarna. Roedigers rapport, med anteckning, visar alltså att Ytterberg redan den 25 augusti informerade Roediger om att Sverige övervägde viseringstvång för tyska medborgare och att frågan kopplades samman med förslaget om ett annorlunda beskaffat pass den 1 september. Rapporten visar också att Roediger rekommenderade de tyska myndigheterna att överväga vad som kunde göras för att undvika att Sverige, och andra länder – vars framstötär hittills varit okända i sammanhanget – införde allmänt viseringskrav för tyska passinnehavare. Anteckningen om mötet den 5 september visar även att Reichsführer SS och Krause och Kröning intresserade sig för Sverige och de andra ländernas agerande i frågan och att de var förtrogna med deras önskemål

31. Roediger till Reichsführer SS, Berlin 7/9 1938, RZ 408/48973, PA AA.

32. *Ibid.*

33. Anteckning, Sign. R 5/9, på Roediger till Reichsführer SS, Berlin 7/9 1938, RZ 408/48973, PA AA.

redan innan Tyskland lade fram förslaget om en märkning av judars pass till Schweiz den 7 september.

När den svenska regeringen den 9 september beslöt att säga upp viseringsavtalet, beslöt den även att med uppsägningen meddela de tyska myndigheterna att regeringen var villig att riva upp beslutet om en lösning kom till stånd under uppsägningstiden. Detta gjordes genom en skrivelse från Richert till Joachim von Ribbentrop av den 14 september 1938. Till skrivelsen, som överlämnades till Roediger av Ytterberg vid ett möte samma dag, bifogades en PM där det förklarades att det från svensk sida endast återstod ett alternativ till viseringstvång:

Om det från tysk sida finns möjlighet att föreslå en åtgärd som skulle kunna ta hänsyn till de här angivna synpunkterna, är man från svensk sida beredd att noggrant överväga den. För närvarande verkar det dock vara svårt att hitta något annat alternativ än att de som inte säkert kan återvända till Tyskland när som helst ska få pass som skiljer sig från vanliga pass och att det införs en viseringsplikt för sådana emigrationspass.³⁴

Roediger förefaller ha vidarebefordrat skrivelsen och PM:n samt rapporterat om mötet med Ytterberg. I ett handskrivet utkast daterat 18.30 samma kväll står det att Ytterberg samtidigt med noten om upphävandet av viseringsfriheten förklarade att den svenska regeringen "önskade att få förslag från oss som skulle möjliggöra begränsning av visumtvånget". Enligt Roediger gav han då Ytterberg i löfte att "vi skulle överväga om vi kunde lämna svenska regeringen önskade förslag av den typ de efterfrågar".³⁵

Efter att en uppgörelse nåtts vid de tysk-schweiziska förhandlingarna i Berlin rapporterade Roediger om ett telefonsamtal med Ytterberg:

Efter att ha nått en överenskommelse med Schweiz, vilket kommer att leda till en allmän märkning av pass för tyska judar, informerade jag idag telefoniskt Herr Legationsråd Ytterberg vid den svenska beskickningen om att vi i mitten av nästa vecka kommer att kunna föreslå åtgärder som motsvarar de svenska önskemålen, vilket kommer att undvika införandet av den allmänna viseringsplikten. Jag skulle

34. Aufzeichnung. Odat [14/9 1938]. RZ 408: 48992, PA AA.

35. Utkast till rapport, Roediger, 14/9 1938, 18:30, RZ 408: 48992, PA AA.

därför vilja be er att se till att Sverige inte offentliggör uppsägningen av viseringsavtalet tills vidare; om det oväntat inte skulle uppnås någon överenskommelse kan man fortfarande komma överens om att skjuta upp datumet något, så att allmänheten har tid att anpassa sig till den nya situationen.³⁶

Ytterberg var, enligt Roediger, helt överens och skulle omedelbart rapportera till Stockholm. Enligt Roediger var det lämpligt att skjuta upp diskussionen med Sverige eftersom nästföljande veckas avtal med Schweiz skulle ligga till grund för de lösningar som skulle presenteras för Sverige.³⁷

Den 3 oktober, rapporterade Roediger till Himmler och Krause om Sveriges uppsägning av viseringsfrihetsavtalet och den av Ytterberg meddelade villigheten att från svensk sida ”pröva eventuella tyska förslag till en reglering som tar hänsyn till svenska önskemål”. Roediger skrev att med tanke på de tysk-schweiziska förhandlingar som redan ägt rum i samma fråga hade det muntligt meddelats den svenska ambassaden att förslag snart skulle erbjudas dem som förmodligen skulle möjliggöra för Sverige att dra tillbaka uppsägningen av avtalet. Den svenska legationen hade informerats om att ett tyskt tillmötesgående var att vänta men Roediger ville invänta det schweiziska regeringsbeslutet vilket skulle tas följande dag. Han hade lovat svenska legationen besked den 5 oktober, vilket den också fick.³⁸

Sammanfattningsvis bekräftar och utökar dessa nya dokument den bild som Lindberg etablerade. Svenska diplomater var tidigare ute och mer aktiva än vad som tidigare har varit känt och deras påstötningar togs på stort allvar, inte bara av det tyska utrikesministeriet utan även av andra tyska myndigheter. Till skillnad från Lindberg och inte minst i kontrast till den tyskspråkiga forskningen antyder dessa nya rön att fler stater än Sverige och Schweiz var inblandade i J-stämpelns uppkomst, däribland Finland, Estland och Luxemburg. Det finns därför all anledning att revidera den forskningslitteratur som framställt J-stämpeln som en diplomatisk affär som enbart eller främst rörde Schweiz och Tyskland i riktning mot transnationell historieskrivning. Denna bredare historia

36. Utkast till rapport. Roediger, 30/9 1938. RZ 408: 48992, PA AA.

37. *Ibid.*

38. Roediger till Reichsführer SS, 5/10 [3/10], 48992, PA AA.

av påtryckningar mot Tyskland är inte förvånande mot bakgrund av dåtidens internationella flyktingpolitik. Samtidigt är det uppenbart att det rör sig om en viktig pusselbit i Förintelsens historia. Stater som Sverige och Schweiz bidrog till det tyska förtrycket av judar, både genom att stänga sina gränser och genom att begära att Tyskland skulle underlätta deras diskriminering av judiska flyktingar.

Några frågetecken kvarstår emellertid. När det gäller Sverige behövs framför allt mera forskning om de svenska aktörerna utanför UD, särskilt K. G. Westmans och Sigfrid Hanssons agerande. Även informationsutbytet mellan Schweiz och Sverige behöver utredas. När det gäller Tyskland behöver framstötarna från övriga länder undersökas, liksom hur ärendet hanterades av SS och Säkerhetspolisens överstyrelse.